

Socialdemokratų saulėlydis Vidurio Rytų Europoje: Vengrijos atvejo analizė

Liutauras Gudžinskas

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto podoktorantūros stažuotojas
El. paštas: liutauras.gudzinskas@tspmi.vu.lt

Santrauka. Straipsnyje tiriamos Vengrijos socialistų partijos (MSZP), valdžiusios šalį 1994–1998 m. ir 2002–2010 m., ilgalaikio nuopuolio priežastys. Būdamą viena stipriausių ir labiausiai institucionalizuotų politinių jėgų ne tik Vengrijoje, bet ir visoje Vidurio Rytų Europoje (VRE), MSZP per 2010 m. parlamento rinkimus patyrė trauškinamą pralaimėjimą savo pagrindiniams politiniams priešiniams – V. Orbáno vadovaujamai „Fidesz“. Atliekama lyginamoji šių dviejų partijų organizacinės raidos analizė. Surinkti įrodymai liudija centralizuoto partijos valdymo ir kryptingų pastangų organizuoti pilietinę visuomenę veiksmų reikšmę nulėmiant pagrindinių Vengrijos politinių partijų tarpusavio konkurencijos dinamiką¹.

Reikšminiai žodžiai: socialdemokratai, Vengrija, MSZP, „Fidesz“, V. Orbánas.

The Sunset of Social Democracy in East-Central Europe: Case Study of Hungary

Summary. The article analyzes the reasons of the long-term decay of the Hungarian Socialist Party (MSZP) since 2010. The party ruled the country between 1994–1998 and 2002–2010 and was one of the strongest and most institutionalized political forces not only in Hungary but in the whole East-Central Europe. However, during the parliamentary elections in 2010, it suffered a crushing defeat by their main political opponents – “Fidesz,” led by V. Orbán. The organizational development of these two parties is compared. Collected evidence reveal the significance of centralized party rule and efforts to organize civil society in shaping the intra-competition of the main Hungarian political parties.

Keywords: social democrats, Hungary, MSZP, “Fidesz”, V. Orbán.

¹ Projektas bendrai finansuotas iš Europos socialinio fondo (projektas Nr. 09.3.3-LMT-K-712-02-0165) pagal dotacijos sutartį su Lietuvos mokslo taryba (LMT).

Įvadas

Ilgą laiką Vengrijos socialistų partija (vengr. *Magyar Szocialista Párt*, MSZP) buvo viena labiausiai visuomenėje išvirtinusių ir brandžiausių partijų ne tik šioje šalyje, bet ir apskritai pokomunistinėje Vidurio Rytų Europoje (VRE). MSZP anksti transformavosi iš buvusios valdančiosios komunistų partijos į klasikinę demokratijos ir rinkos ekonomikos principus pripažįstančią socialdemokratinę partiją ir palyginti sklandžiai integravosi į tarptautinius kairiųjų demokratių jėgų tinklus. Vengrijos socialistai, šalį valdę 1994–1998 m. ir 2002–2010 m., tvirtai pasisakė už šalies narystę euroatlantinėse struktūrose ir, siekdami šių tikslų, įgyvendino daugelį esminių reformų. Iki pat staigaus kritimo 2010 m. MSZP buvo stipriausia ir įtakingiausia socialdemokratinė partija iš visų šios ideologinės krypties politinių jėgų regione². Tačiau triuškinamai pralaimėję 2010 m. parlamento rinkimus savo pagrindiniams priešininkams konservatyvios pakraipos „Fidesz“ partijai, socialistai taip ir neatsigavo ir šiuo metu teturi mažiau nei dešimtadalį Nacionalinės asamblėjos mandatų.

Tokia MSZP raida iš esmės atspindi ir bendras VRE tendencijas. Nors Vengrijoje, kaip ir Lenkijoje, demokratių kairiųjų jėgų nuopulis buvo itin dramatiškas, daugumoje kitų regiono šalių kairiosios partijos taip pat patyrė rimtų praradimų. Visgi kol kas lyginamųjų tyrimų, kurie mėgintų aiškintis sisteminės šio reiškinio priežastis, nėra daug.

Milada A. Vachudova pirmiausia pabrėžia neigiamą korupcijos skandalų poveikį regiono socialdemokratams. Taip pat ji daro išvadą, kad kai kurioms VRE demokratinės kairės jėgoms, įskaitant MSZP, pakenkė jų pasirinkimas palaikyti liberalias nuostatas asmens laisvės,

² Per pirmuosius du pokomunistinės transformacijos dešimtmečius Vengrijos socialistai vadovavo vyriausybėms tris visas kadencijas, t. y. dvylika metų: 1994–1998 m. ir 2002–2010 m. Iš visų socialdemokratinės pakraipos partijų pokomunistinėse ES valstybėse narėse panašiai tiek pat ilgai valdė tik Lietuvos socialdemokratai, jei šalia jų vadovautų vyriausybę 2001–2008 m. įtrauksime ir Lietuvos demokratinės darbo partijos valdymo laikotarpį 1992–1996 m.

mažumų teisių klausimais³. Kiti autoriai nurodo kairiųjų vyriausybių įgyvendintas viešųjų išlaidų karpymo ir kitas liberalias ekonomines reformas per 2008–2010 m. finansų krizę ir po jos kaip pagrindinę visuomenės nepasitenkinimo priežastį⁴. Naujausi VRE retrospektyviojo balsavimo tyrimai patvirtina išvalgas dėl korupcijos skandalų įtakos⁵ bei tokių ekonominės gerovės rodiklių kaip nedarbo lygis ir socioekonominė nelygybė svarbos⁶ aiškinant, kodėl rinkėjai šiame regione linkę smarkiai bausti valdančiuosius.

Dar vienas aiškinimas sieja demokratinės kairės nuosmukį VRE regione su euroskepticizmo pakilimu. Pasak Attilos Ágh, šio amžiaus pirmajame dešimtmetyje kilusi socioekonominė krizė susilpnino VRE kairiųjų jėgas. Tai atvėrė galimybes nacionalistinėms ir konservatyviosioms jėgoms perimti iniciatyvą žadant išspręsti socialines problemas ir apsaugoti nuo skurdo. Jie tai padarė argumentuodami, kad „išorės priešai“ sukliudė iki šiol užtikrinti gerovę, kas dauguma atveju žymėjo sustiprėjusią viešąją euroskeptinę retoriką⁷. Tai taip pat atliepia Vakarų Europos socialdemokratų tyrėjų išvalgas, kad supranacionalinė integracija skatina viešosios politinės erdvės susitraukimą, o tai savo ruožtu riboja socialdemokratų politikos galimybes ir daro juos pažeidžiamus populistinių jėgų atžvilgiu⁸.

³ Vachudova M. A., „The Positions and Fortunes of Social Democratic Parties in East Central Europe“, Keating M., McCrone D. (eds.), *The Crisis of Social Democracy in Europe*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015, p. 47–67.

⁴ Berman S., Snegovaya M., „Populism and the Decline of Social Democracy“, *Journal of Democracy* 30 (1), 2019, p. 5–19.

⁵ Hanley S., Sikk A., „Economy, Economy, Corruption or Floating Voters? Explaining the Breakthroughs of Anti-establishment Reform Parties in Eastern Europe“, *Party Politics* 22 (4), 2016, p. 522–533.

⁶ Jastramskis M., Kuokštis V., Baltrukevičius M., „Retrospective Voting in Central and Eastern Europe: Hyper-accountability, Corruption or Socio-economic Inequality?“, *Party Politics*, 2019, p. 1–13.

⁷ Ágh A., „The Long Road from Neoliberalism to Neopopulism in ECE: The Social Paradox of Neopopulism and Decline of the Left“, *Baltic Journal of Political Science* 7–8, p. 6–26.

⁸ Bailey D. J. et al., eds., *European Social Democracy During the Global Economic Crisis: Renovation or Resignation?* Manchester: Manchester University Press, 2014; Streeck W., *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, 2nd edition, London & New York: Verso, 2017.

Visgi struktūriniai socioekonominiai ir išorės įtakos suvaržymai neišsemia visų galimybių aiškinant, kodėl socialdemokratinės partijos pastaruoju metu susiduria su rimtais sunkumais Vidurio Rytų Europoje. Viena vertus, socialdemokratų partijos gerokai susilpnėjo Čekijoje ar Slovėnijoje, kuriose turto ir pajamų nelygybė yra viena mažiausių visoje Europos Sąjungoje, o Bulgarijoje ar Rumunijoje, kuriose nelygybės problemos itin aštrios, socialdemokratų partijos iki šiol palyginti gerai laikėsi. Kita vertus, Lenkija ir Vengrija, kuriose demokratiškos kairiųjų jėgų nuopuolis buvo drastiškiausias, nėra įsivedusios euro ir nėra taip saistomos narystės ES įsipareigojimų kaip, tarkime, Slovakija ar Lietuva, kuriose socialdemokratai iki šiol išlaikė nemažą įtaką šalies politiniame gyvenime.

Šiuo atžvilgiu dėmesio vertos Herberto Kitschelto pastabos aiškinantis, kodėl Vakarų Europos socialdemokratai skirtingai reagavo į XX a. septintą–aštuntą dešimtmečiais prasidėjusią postindustrializaciją ir socioekonominių klasių politinės reikšmės mažėjimą. Pasak Kitschelto, politinės partijos nėra *išorės* visuomeninės aplinkos ir piliečių politinių preferencijų pasiskirstymo įkaitės. Jų rinkiminės trajektorijos ir turima parlamentinė įtaka pirmiausia priklauso nuo partijų tarpusavio konkurencijos, partijų organizacijų ir jų pačių politinio diskurso *vidaus* sąlygų, kurios veikia jų strateginius pasirinkimus siekiant žmonių paramos⁹.

Atsižvelgiant į tai, šiame tekste, pasirenkant Vengriją kaip demokratinės kairės nuopuolio ekstremalųjį atvejį¹⁰, pagrindinis dėmesys bus skiriamas politinių partijų *organizacinei raidai*. Straipsnis susideda iš trijų skyrių. Pirmajame aptariamos pagrindinės teorijos, galinčios paaiškinti VRE politinių partijų ir jų vystymosi dinamiką.

⁹ Kitschelt H., *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

¹⁰ Ekstremalus atvejis yra vienas iš atvejo studijų tipų, kai atvejis pasirenkamas dėl tyrėjų dominančio priklausomojo ar nepriklausomojo kintamojo ekstremalios reikšmės lyginant su kitais nagrinėjamo reiškinio atvejais. Tokio atvejo tipo studijos dažnai naudojamos naujoms hipotezėms generuoti. Gerring J., *Case Study Research: Principles and Practices*, New York: Cambridge University Press, 2007, p. 101–105.

Antrajame išdėstomos pagrindinės metodologinės nuostatos, kurio-
mis bus vadovaujamasi atliekant šį tyrimą. Trečiajame skyriuje per
du poskyrius išdėstoma empirinė analizė. Viena esminių tyrimo prie-
laidų yra tai, kad partijų populiarumą stipriai veikia ir konkurentų
veiksmai, todėl viename iš empirinės analizės poskyrių bus skiria-
ma dėmesio MSZP, kitame – jų svarbiausių priešininkų – dabarti-
nio premjero Viktoro Orbáno vadovaujamos „Fidesz“ – plėtotei. Bus
koncentruojamasi daugiausia į laikotarpį iki 2010 m. parlamento
rinkimų, kurie pasibaigė MSZP sutriuškinimu ir ilgalaikėmis šalies
politinės sistemos permainomis¹¹. Straipsnis baigiamas empirinių
įrodymų aptarimu remiantis Stepheno Van Everos hipotezių testų ti-
pologija ir iš to kylančiomis išvadomis.

1. VRE partijų organizacijų teorijos

Pokomunistinės VRE šalių partijos, palyginti su analogiškėmis Va-
karų Europos partijomis, patiria savitų organizacinių iššūkių. Pir-
miausia regiono partinės sistemos kur kas mažiau stabilios. Jose ap-
tinkamos takoskyros gerokai silpniau įsitvirtinusios nei daugumoje
Vakarų Europos valstybių. Be to, pokomunistinių šalių partijos pagal
savo kilmę ir raidą paprastai yra elito dariniai, neturintys aiškiau iš-
reikštų sąsajų su pilietine visuomene. Jos taip pat rimčiau susiduria
su politikos personalizacijos ir deideologizacijos tendencijomis¹².

¹¹ Toks pasirinkimas grindžiamas tuo, kad V. Orbáno įsigalėjimo šalies politinėje siste-
moje priežastys kyla iš politinių procesų, vykusių dar iki 2010 m. parlamento rinkimų.
Po šių rinkimų, kai „Fidesz“ gavo konstitucinę daugumą, V. Orbáno vadovaujamas
režimas vis labiau „hibridizavosi“ įgaudamas su valstybe susiliejusios partijos pavidalą.
V. Orbános emėsi tokių „politinio išlikimo“ priemonių, kurios būdingesnės diktato-
riui nei partinės demokratijos sąlygomis veikiančiam politiniam lyderiui, daugiau žr.
Krekó, Enyedi, 2018; Scheppele, 2018. Tokiomis sąlygomis MSZP ir kitos opozicinės
partijos turi spręsti visiškai kitus uždavinius nei sąžiningos rinkiminės konkurencijos
aplinkybėmis. Iššūkių, su kuriais susiduria opozicinės partijos, veikdamos hibridinio
režimo atveju, aptarimas išėitų už šios analizės ribų.

¹² Sikk A., „Political Parties and Party Organisations“, Fagan A., Kopecký P. (eds.), *The
Routledge Handbook of Eastern European Politics*, London & New York: Routledge,
2018.

Nepaisant to, skirtingos VRE partijų organizacijų formos gali turėti didelę įtaką jų raidai ir ateities perspektyvoms.

Egzistuoja keli aiškinimai, kokie partijų organizaciniai veiksniai gali lemti VRE šalių partijų dinamiką. Vienas jų remiasi Grigore'o Pop-Elecheso išplėtotą „trečiosios kartos rinkimų“ teorija. Remiantis šiuo aiškinimu, nuo 2000 m. regione išskyla vadinamosios „neortodoksinės partijos“. Jų spektras platus: nuo kraštutinių dešinės iki kraštutinės kairės, nuo nacionalistinių iki centristinių populistinių partijų. Jų populiarumą G. Pop-Elechesas aiškina tuo, kad dauguma rinkėjų VRE šalyse neturi aiškiai apibrėžtų ideologinių įsitikinimų, todėl jie yra linkę eksperimentuoti ir neretai balsuoja už visiškai naujas partijas. Per pirmąjį pokomunistinės transformacijos dešimtmetį piliečių dauguma paprastai palaiko pagrindines sistemines centro dešinės ir centro kairės partijas, tačiau, nusivylę tiek vienais, tiek kitais, vėliau renkasi naujas, „netradicines partijas“, taip pat dažniau nuosaikias nei kraštutines¹³.

Kitą pokomunistinių partijų raidos organizacinį aiškinimą yra pateikusi Margita Tavits. Jos teigimu, pokomunistinėms partijų sistemoms esant nestabilioms, didelę įtaką partijų iškilimui ir išlikimui turi šių partijų disponuojami organizaciniai ištekliai, tokie kaip partijos narių skaičius ir veiklos išvystymas visoje šalyje. Kuo partija gausesnė ir kuo plačiau ji išskleidusi savo organizacinius tinklus, tuo stabilesni jos rinkimų rezultatai ir tuo ji atsparesnė korupcijos skandalų ar kitų reikšmingų nesėkmių akivaizdoje¹⁴.

Trečiąjį aiškinimą, kodėl stiprios, politinėje sistemoje dešimtmečius dominavusios ir prieš tai įvairias krizes pergyvenusios partijos patiria staigų žlugimą, yra pateikęs Noamas Lupu. Jo teigimu, partijos patiria nuopuolį išblukus jų vardui. Pasak N. Lupu, XX a. aštuntuoju–devintuoju dešimtmečiais sisteminių partijų, dominavusių

¹³ Pop-Eleches G., „Throwing Out the Bums: Protest Voting and Unorthodox Parties after Communism“, *World Politics* 62 (2), 2010, p. 221–260.

¹⁴ Tavits M., *Post-Communist Democracies and Party Organization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

sių Argentinoje, Bolivijoje ir Venesueloje, lyderiai ėmėsi veiksmų, priešingų jų tapatybei. Tai yra jie įgyvendino partijų programinėms nuostatomis prieštaraujančias reformas ir sudarė koalicijas su savo ilgamečiais priešininkais. Tai sumenkino anksčiau šioms partijoms ištikimų rinkėjų lojalumą ir padarė jas daug labiau pažeidžiamas ekonominių krizių atveju¹⁵.

Dar vienas galimas organizacinis veiksnys – partijos valdymo centralizacijos laipsnis. Tyrėjai kalba apie pastaruosiu metu vykstančias partijų valdymo permainas, kurios gali sukelti vienu partijų įtakos mažėjimą ir kitų iškilimą. Čia pirmiausia turima omenyje intensyvėjanti partijų vadovų „prezidentalizacija“ (toliau tekste – partijų prezidentalizacija). Tai toks procesas, kai partijos lyderis įgyja vis svarbesnį vaidmenį formuojant jos politiką kitų narių sąskaita; silpnėja lyderio atskaitomybę užtikrinantys mechanizmai; galiausiai viešojoje erdvėje partijos tapatybė vis dažniau imama sieti su jos lyderio asmenybe¹⁶. Nors partijų prezidentalizacija pirmiausia yra pastebima prezidentinėse demokratijose, nes tam yra palankios institucinės aplinkybės¹⁷, nuo šio reiškinio nėra apsaugotos ir Europos parlamentinės demokratijos. Tai lemia tokie pamatiniai struktūriniai šiuolaikinės politikos pokyčiai kaip valdymo internacionalizavimas, valstybės reguliacinių funkcijų stiprinimas, žiniasklaidos technologijų kaita ir visuomenės takoskyrų erozija¹⁸. Tuo pat metu kyla naujos rūšies – „verslo įmonių“ (angl. *business firm*) – partijos. Tai yra itin

¹⁵ Lupu N., *Party Brand in Crisis: Partisanship, Brand Dilution, and the Breakdown of Political Parties in Latin America*, New York: Cambridge University Press, 2016.

¹⁶ Poguntke T., Webb P., „The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis“, Poguntke T., Webb P. (eds.), *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

¹⁷ Samuels D., Shugart M., *Presidents, Parties, and Prime Ministers: How the Separation of Powers Affects Party Organization and Behaviour*, New York: Cambridge University Press, 2010.

¹⁸ Poguntke T., Webb P. D., „Presidentialization, Personalization, and Populism: The Hollowing Out of Party Government“, Cross W. P., Katz R. S., Pruyssers S. (eds.), *The Personalization of Democratic Politics and the Challenge for Political Parties*, Oxford: Oxford University Press, 2018.

centralizuotos organizacijos, pasižyminčios valdymo metodais, būdingesniais verslo bendrovėms nei demokratiškai veikiančioms politinėms jėgoms. Bene ryškiausiu tokių partijų prototipu įvardijama Silvio Berlusconi'io 1994 m. „Forza Italia“¹⁹.

Šios struktūrinės permainos veikia visas Europos demokratijas. Tačiau galime daryti prielaidą, kad jų poveikis yra ryškesnis istoriškai trumpesnės ir silpnesnės partinės demokratijos tradicijas turinčiose šalyse. Taip pat šios tendencijos nevienodai veikia pačias partijas. Jų prisitaikymą prie naujų tendencijų lengvina arba sunkina partijos „genetinės savybės“ – tai yra, kaip jos susikūrė ir vystėsi iš pradžių²⁰. Jei partija nuo pradžių vystėsi labiau „sklaidos keliu“, kai skirtingos grupės jungiasi į vieną darinį, jai prisitaikyti prie intensyvėjančių prezidentalizacijos tendencijų bus sunkiau nei tuo atveju, kai partija kuriama „skverbties būdu“, t. y. iš vieno taško²¹.

Susijusį paaiškinimą pateikė Anna Grzymala-Busse, tiesiogiai tyrusi ekskomunistines partijas Lenkijoje ir Vengrijoje ir jų nuosmukį kaip specifinį postautoritarinių partijų raidos atvejį²². A. Grzymala-Busse prieina paradoksalią išvadą, kad pamatinės šių partijų fiasko priežastys yra tiesiogiai susijusios su jų sėkminga raida pirmuosius penkiolika pokomunistinės transformacijos metų. Tai yra Lenkijos demokratinės kairės aljansas (*Sojusz Lewicy Demokratycznej*, SLD) ir Vengrijos socialistų partija, sklandžiai reformavęsi iš buvusio režimo valdančiųjų partijų į nuosaikias centro kairės jėgas, iš pradžių patraukę rinkėjus į savo pusę dėl jų kompetencijos ir profesionalumo

¹⁹ Hopkin J., Paolucci C., „The Business Firm Model of Party Organisation: Cases from Spain and Italy“, *European Journal of Political Research* 35, 1999, p. 307–339.

²⁰ Panebianco A., *Political Parties: Organization and Power*, New York: Cambridge University Press, 1988.

²¹ Passarelli G., „Parties' Genetic Features: The Missing Link in the Presidentialization of Parties“, Passarelli G. (ed.), *The Presidentialization of Political Parties: Organizations, Institutions and Leaders*, Basingstoke: Palgrave, 2015.

²² Grzymala-Busse A., „Hoist on Their Own Petards? The Reinvention and Collapse of Authoritarian Successor Parties“, *Party Politics* 25 (4), 2019; Grzymala-Busse A., „Victims of Their Own Success: The Paradoxical Fate of the Communist Successor Parties“, Loxton J., Mainwarring S. (eds.), *Authoritarian Successor Parties*, New York: Cambridge University Press, 2018.

įvaizdžio. Po dešiniųjų reformatorių nesėkmių šiose valstybėse tai jiems leido laimėti ne vienerius rinkimus ir taip įsivyrauti šių šalių politinėse sistemose.

Tačiau tokia jų raida nebuvo tvari. Viena vertus, kompetencijos įvaizdis pasirodė sunkiai išlaikomas pokomunistinės transformacijos, keliančios daug valdymo iššūkių, sąlygomis. Kita vertus, abi partijos, patekusios į valdžią, patyrė decentralizaciją, lėmusią „vietinių baronų“ iškilimą, vidaus nesutarimus ir kaltinimus korupcija. Veikiant tokioms tendencijoms, SDL ir MSZP kaip vieningų, drausmingų ir kompetentingų politinių organizacijų įvaizdis viešojoje erdvėje dar labiau susilpnėjo, kas galiausiai lėmė šių partijų sutriuškinimą ir tolesnę dezintegraciją²³.

A. Grzymala-Busse, akcentuodama pragaištingą ankstyvos rinkiminės sėkmės poveikį ekskomunistinėms lenkų ir vengrų partijoms, kartu paaiškina, kodėl, pavyzdžiui, čekų komunistai išliko rimta politinė jėga iki šių dienų, nors nesireformavo ir buvo politiškai marginalizuoti. Visgi toks aiškinimas yra idiosinkratinis kitų, neekskomunistinių partijų atžvilgiu. Kadangi šiame straipsnyje lyginame MSZP ir jos pagrindinės priešininkės „Fidesz“ organizacinę raidą, toliau remsimės platesne partijų prezidentalizacijos perspektyva.

2. Tyrimo metodas

Šis tyrimas remiasi kelių atvejų lyginamuoju metodu. Vadovaujantis panašiausių atvejų tyrimo strategija, aiškinamasi, dėl kokių priežasčių viena iš šių partijų (MSZP) XXI a. pirmąjį dešimtmetį patyrė rimtą nuosmukį, po kurio ji iš esmės nebeatsigavo, o jos pagrindinė priešininkė „Fidesz“ – priešingai – ilgam įsitvirtino valdžioje.

Traktuoti šias dvi politines jėgas kaip panašiausius atvejus nėra akivaizdus pasirinkimas. Jos reprezentuoja dvi skirtingas politines tradicijas, priklauso skirtingoms Europos politinėms šeimoms ir ana-

²³ Grzymala-Busse, 2018, p. 163.

lizuojamu kritiniu laikotarpiu konfrontavo kaip smarkios ideologinės priešininkės itin poliarizuotoje šalies partinėje sistemoje²⁴. Visgi pastarieji skirtumai pirmiausia yra *eminės* prigimties, t. y. nurodo, kaip patys subjektai kuria savo įvaizdį. Atsižvelgiant į tai, kad šios dvi politinės jėgos ilgą laiką buvo lygiavertės konkurentės dėl valdžios, visiškai suprantamos jų pastangos viešai susipriešinti, pabrėžti tarpusavio skirtumus.

Tačiau, žvelgiant iš organizacinės perspektyvos, šias partijas sieja daug kas bendro. Pirmiausia, išskyrus pačią pokomunistinės transformacijos pradžią (1990–1994 m.), kai abi partijos kartu paėmus teturėjo vos 14 proc. mandatų pirmajame demokratiškai išrinktame šalies parlamente²⁵, jos pakaitomis vadovavo visoms vėlesnėms vyriausybėms. Nors dažniausiai jos sudarydavo koalicijas su kitomis partijomis, dėl gerokai didesnio mandatų skaičiaus jos paprastai dominavo vykdomojoje valdžioje. Pasinaudodamos savo įtaka, palyginti su kitomis politinėmis jėgomis, jos iki 2004 m. išplėtojo plačiausią palaikymo infrastruktūrą šalies teritorijoje. Be to, abi jos palyginti gerai įsitvirtino valstybinėse ir vietos savivaldos struktūrose ir užmezgė glaudžius bendradarbiavimo saitus su pagrindinėmis centristinėmis Europos politinėmis partijomis. Galiausiai, nors tarpusavio programinių skirtumų ir jų reikšmės šių partijų veiklai negalima visiškai ignoruoti, jų nereikėtų ir pervertinti, ypač turint omenyje tai, kad nuo 2006 m. „Fidesz“ perorientavo savo ekonominės politikos programą į kairę ir net atsigrėžė į Jánoso Kádáro, valdžiusio šalį 1956–1988 m., politinį palikimą²⁶.

Lyginamasis metodas bus derinamas su proceso atsekimo (angl. *process tracing*) analize. Proceso atsekimą galima apibrėžti kaip tokią tyrimo strategiją, kurią taikant analizuojami tam tikro atvejo

²⁴ Enyedi Z., „The Role of Agency in Cleavage Formation“, *European Journal of Political Research* 44, 2005.

²⁵ Per pirmuosius demokratinius rinkimus 1990 m. MSZP gavo 33 mandatus, o „Fidesz“ – 21 mandatą iš 386.

²⁶ Greskovits B., „Rebuilding the Hungarian Right through Civil Organization and Contention: The Civic Circles Movement“, EUI Working Paper, RSCAS 2017/37, Badia Fiesolana: European University Institute, 2017, p. 22.

įvykių procesų, sekų ir konjunktūrų diagnostiniai įrodymai siekiant suformuluoti arba patikrinti hipotezes apie priežastinius mechanizmus, galinčius paaiškinti šį atvejį²⁷. Nors proceso atsekimas yra pirmiausia atvejo studijose taikomas metodas, jis dažnai pasitelkiamas ir atliekant kokybinį dviejų ar daugiau atvejų palyginimą²⁸.

Viena iš bendrųjų proceso atsekimo metodologinių prielaidų yra Bayeso logika. Remiantis šia statistikos samprata, lemiamas hipotezės vertinimui dalykas yra jos išankstinė tikimybė, taip pat naujų duomenų (stebinių) netikėtumas, kuris priklauso nuo jų pačių išankstinės tikimybės. Nauji duomenys, kurių išankstinė tikimybė buvo maža, mažai tikėtinai hipotezei prideda daugiau svorio negu nauji duomenys, kurių išankstinė tikimybė buvo didelė, suteikti hipotezei su didele išankstine tikimybe. Kalbama būtent apie tam tikros hipotezės subjektyvios tikimybės, suprantamos kaip tikėjimo ja laipsnis, padidinimą ar sumažinimą. Tai yra, vadovaujantis šia logika, lemiančiu hipotezės vertinimą tampa nebe stebinių (įrodymų) skaičius, bet jų pobūdis²⁹.

S. Van Evera suformulavo svarbią Bayeso logika paremtą įrodymų (hipotezės testų) tipologiją. Jis pabrėžė, kad tam tikros hipotezės įrodymai gali būti klasifikuojami pagal jų unikalumo ir tikrumo kriterijus. Tuo remdamasis, Van Evera suformulavo keturis jų tipus: lanko (angl. *hoop*), rūkstančio šautuvo (angl. *smoking-gun*), dvigubai lemiamo (angl. *doubly-decisive*) ir šiaudo vėjyje (angl. *straw-in-the-wind*)³⁰.

²⁷ Bennett A., Checkel J. T., „Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices“, Bennett A., Checkel J. T. (sud.), *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, p. 7.

²⁸ Tarrow S., „The Strategy of Paired Comparison: Toward a Theory of Practice“, *Comparative Political Studies* 43 (2), 2010, p. 230–259; Slater D., Ziblatt D., „The Enduring Indispensability of the Controlled Comparison“, *Comparative Political Studies* 46 (10), 2013, p. 1301–1327.

²⁹ Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 145–146.

³⁰ Van Evera S., *Guide to Methods for Students of Political Science*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997, p. 30–32.

Pats stipriausias įrodymas yra toks, kuris leidžia išlaikyti dvigubai lemiamą hipotezės testą. Pavyzdžiui, tiriant nusikaltimą, gautas vaizdo kameros įrašas, leidžiantis identifikuoti nusikaltėlį ir kartu išteisinti kitus įtariamuosius. Tačiau tokio tipo įrodymų tiriant politikos reiškinius reta. Visiškai priešinga situacija yra dėl „šiaudo vėjyje“. Tai labai dažnai pasitaikantis įrodymas, tačiau jo reikšmė santykinai maža. Kaip matyti iš tokio hipotezės testo pavadinimo, jis gali mums parodyti kryptį, tačiau savaime jis nei patvirtina hipotezę, nei leidžia atmesti konkuruojančias. Kita vertus, jei surenkame daug „šiaudų vėjyje“ ir jie visi rodo į tą pačią pusę, tam tikros hipotezės tikimybė gali reikšmingai padidėti. Visgi tyrėjai stengiasi surasti tokių įrodymų, kurie galėtų įveikti lanko arba rūkstančio šautuvo testą. Pirmuoju atveju tai leidžia jiems eliminuoti bent dalį hipotezių; antruoju – gerokai padidinti likusiųjų hipotezių tikimybę.

Šiame tyrime, remdamasis šia įrodymų tipologija, mėginsiu patikrinti teorinėje dalyje išdėstytus organizacinius aiškinimus ir nustatyti jų tikimybės laipsnį aiškinant Vengrijos socialistų partijos nuosmukį, prasidėjusį netrukus po laimėtų 2006 m. parlamento rinkimų. MSZP raidos palyginimas su šios partijos pagrindine priešininke „Fidesz“ leis papildomai įvertinti organizacinių teorijų gebėjimus paaiškinti Vengrijos partinės politikos raidą XXI a. Pagrindinis dėmesys bus sutelktas į 2002–2010 m., tuo metu galime fiksuoti ir MSZP įtakos zenitą, ir jos fiasko per 2010 m. parlamento rinkimus, po kurių ši partija esmingai nebeatsikūrė.

3. Vengrijos pagrindinių partijų organizacinė raida

3.1. MSZP raida ir nuosmukis

MSZP nuo pat savo įsteigimo įsitvirtino kaip viena didžiausių politinių jėgų, turinti plačiausią, iš komunistų partijos paveldėtą organizacinį tinklą. Pirmąjį pokomunistinės transformacijos dešimtmetį partija vienijo apie 40 tūkstančių narių. Perėjus į opoziciją 1998 m.,

jų skaičius krito, tačiau vėliau pakilo iš esmės į panašų lygį. Tačiau 2006–2008 m. MSZP narių skaičius vėl krito iki 33–36 tūkstančių³¹ ir 2011 m. jis jau siekė tik 30 tūkstančių, iš kurių, kaip išaiškėjo atlikus valstybės auditą, tik 19 tūkstančių mokėjo nario mokesť³².

2006 m. prasidėjęs MSZP narių kritimas buvo neatsitiktinis. Tų metų rudenį Vengrijai minint antisovietinės revoliucijos penkiasdešimtmetį, šalį sukretė masinės demonstracijos Budapešte ir kituose miestuose. Daugiatūkstantiniai protestai, nukreipti prieš Vengrijos socialistų partijos lyderio Ferenco Gyurcsány'io vadovaujamą vyriausybę, prasidėjo rugsėjo 17 d. Smarkiausi susirėmimai su saugumo pajėgomis įvyko rugsėjo 19 d., kai protestuotojai trumpam buvo užėmę Vengrijos televizijos pastatą, ir spalio 23 d., kai policija nusprendė jėga išvaikyti antivyriausybinių mitingą Budapešte, sutapusį su 1956 m. sukilimo pradžios minėjimu. Protestai nurimo tik lapkričio pradžioje.

Šiuos masinius gatvės protestus sukėlė 2006 m. rugsėjo 17 d. visuomeniniame Vengrijos radijuje paviešintas F. Gyurcsány'io kalbos įrašas. Kalba buvo pasakyta uždarame MSZP konferencijos posėdyje tų pačių metų gegužės 26 d., po ką tik antrą kartą iš eilės laimėtų parlamento rinkimų. Valandą trukęs pasisakymas visiškai nederėjo su bendra šventine atmosfera. Nesirinkdamas žodžių, premjeras atskleidė, kad šalies ekonominė padėtis labai prasta ir būtina imtis neatidėliotinų taupymo priemonių. F. Gyurcsány'is emociškai išpeikė partijoje tvyrojusią sandėrių ir kompromisų kultūrą. Jis apgailestavo, kad per ankstesnius ketverius valdymo metus jie nieko nepadarė, ir pripažino, kad per paskutinius pusantrų metų iki rinkimų jie ištiesai melavo slėpdami tikrąją situaciją³³. Premjeras šiuo pasisakymu kvietė pradėti visiškai naują, sąžiningą politiką, tačiau jo nutekimas sukėlė visiškai priešingą efektą.

³¹ Grzymala-Busse, 2018, p. 160.

³² Balogh E. S., „The Democratic Coalition: A Kind of Victory“, *Hungarian Spectrum*, 2011 07 03, <<https://hungarianspectrum.wordpress.com/2011/07/03/the-democratic-coalition-a-kind-of-victory/>>, 2019 08 01.

³³ BBC, „Excerpts: Hungarian ‘lies’ speech“, 2006 09 19, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/5359546.stm>>, 2019 07 30.

Pirmuosius nuostolius socialistai patyrė 2006 m. spalį, kai dar nešiliovusių protestų įkarštyje vyko vietos savivaldos rinkimai. Juose pagrindiniai socialistų oponentai V. Orbáno „Fidesz“ iškovojo daugumą 18 iš 19 šalies apskričių asamblėjų. Tačiau tai buvo tik MSZP nuosmukio pradžia. Nors F. Gyurcsány'is neatsistatydino iš premjero pareigų ir laimėjo balsavimą parlamente, vyriausybės ir valdančiosios partijos populiarumas smarkiai krito. 2008 m. F. Gyurcsány'is pralaimėjo „Fidesz“ inicijuotą „socialinį referendumą“, privertusį atšaukti vyriausybės planus įvesti įmokas aukštojo mokslo ir sveikatos priežiūros sistemose. Tai savo ruožtu sukėlė valdančiosios koalicijos krizę. Jai iširus, likusį kadencijos laiką MSZP valdė mažumos vyriausybės sąlygomis, o pats F. Gyurcsány'is atsistatydino 2009 m. taip ir neišlaukęs kadencijos pabaigos.

Visgi šio 2006 m. skandalo tiesioginės reikšmės MSZP nuopoliui po ketverių metų nereikėtų pervertinti. Tuometinės apklausos rodė, kad MSZP populiarumas krito pirmiausia dėl vyriausybės paskelbtų taupymo planų dar iki F. Gyurcsány'io kalbos įrašo pagarsinimo³⁴. Maža to, MSZP palaikymas vėl sustiprėjo daliai visuomenės nepritariant opozicijos veiksams per rugsėjo–lapkričio mėnesiais trukusias riaušes³⁵. Tačiau pats įrašas atskleidė susiklosčiusias rimtas įtampas partijos viduje, o jo paviešinimas vargu ar jas sušvelnino. Kai šalies ekonomikai smūgį sudavė 2008–2010 m. pasaulinė finansų krizė, vidaus rietenos partijoje ir visuomenės nepasitenkinimas tapo sunkiai pakeliami.

Būtina pažymėti, kad partijos decentralizacijos lygis nuo pat pradžių buvo aukštas. MSZP buvo įkurta kaip daugelio galios centrų aljansas. Dėl partijai būdingo poliarchiškumo ji niekada nebuvo sutelkta vieno lyderio rankose, net ir tada, kai partijos vadovas ir premjeras buvo tas pats asmuo (kaip G. Horn 1994–1998 ir F. Gyurcsány'is

³⁴ Berman, Snegovaya, p. 12.

³⁵ Stegmaier M., Lewis-Beck M. S., „Shocks and Oscillations: The Political Economy of Hungary“, *Electoral Studies* 30, 2011, p. 466.

2007–2009). Esant būtinybei subalansuoti partijos vidaus galios santykius, MSZP buvo apibūdinama kaip „nuolatinė sandėrių partija“³⁶.

„Lūžiniai“ 2010 m. rinkimai sąlygojo palaipsnį kairiųjų jėgų fragmentaciją. Per juos į parlamentą taip pat pateko ir 16 mandatų gavo centro kairės žaliųjų partija „Politika gali būti kitokia“ (*Lehet Más a Politika*, LMP), kuri siekė pateikti alternatyvą tiek ekskomunistinei MSZP, tiek socialiai konservatyviai „Fidesz“. Negana to, pradėjo skilinėti ir pati MSZP. 2010 m. spalį iš partijos pasitraukė ir savo judėjimą sukūrė 2002–2009 m. Nacionalinės asamblėjos pirmininkės pareigas ėjusi Katalina Szili. Lygiai po metų dėl vidaus nesutarimų partiją paliko buvęs MSZP lyderis ir premjeras F. Gyurcsány'is, įsteigęs savo centro kairės partiją – Demokratinę koaliciją (*Demokratikus Koalíció*, DK), o 2012 m. į politiką grįžo paskutinis socialistų premjeras Gordonas Bajnai (2009–2010), įkūręs judėjimą „Kartu 2014“ (*Együtt 2014*), siekusi sutelkti kairiųjų ir liberalių pažiūrų veikėjus. Visa tai tik dar labiau pagilino „Fidesz“ oponuojančių jėgų fragmentaciją, kurios neįveikė ir trumpalaikiai jų politiniai aljansai.

Siekiant suvaldyti stiprėjančią fragmentaciją, partijos vairą perėmus Attilai Mesterházy, MSZP įgyvendinta esminė valdymo reforma. Partijos suvažiavime 2011 m. lapkričio 11–12 d. buvo priimti statuto pakeitimai, kuriais siekta centralizuoti partijos valdymą ir jį padaryti atskaitingesnį.

Pirma, buvo nustatyta, kad bet kuris politikas, siekiantis kandidatuoti į visos partijos ar apskrities lyderius, turi surinkti ne mažiau nei 10 proc. partijos arba tos apskrities registruotų rėmėjų parašų. Taip suteiktas pranašumas seniau įsitvirtinusiems ir platų kontaktų tinklą turintiems kandidatams. Kita svarbi MSZP statuto pataisa nustatė, kad šaukiant partijos suvažiavimą apskrities delegatų kvota bus nustatoma ne pagal partijos narių toje apskrityje skaičių, o pagal tai, kiek toje aps-

³⁶ Lakner Z., *Utak és útvészítő. Az MSZP 20 éve*, Budapest: Napvilág, 2011. Cituota iš: Biró-Nagy A., „Hungary“, De Waele J.-M., Escalona F., Vieira M. (eds.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 455.

kirtyje yra gyventojų. Atitinkamai taip pat nustatyta, kad nuo apskrities gyventojų skaičiaus priklausys ir vietos skyrių finansavimas³⁷.

Šias statuto pataisais galima traktuoti kaip siekį konsoliduoti partijos valdymą į vienas rankas – taip atliepiant V. Orbáno „Fidesz“ ir Gáboro Vonos „Jobbik“ centralizuotą veikimo modelį. Šias pastangas sustiprino ir V. Orbáno įgyvendinti rinkimų sistemos pakeitimai, kurie panaikino apskričių partijų sąrašus kaip vieną iš būdų patekti į parlamentą. Tai gerokai susilpnino partijos vietos lyderius, kuriems šie sąrašai buvo pagrindinis galios svertas užsitikrinant vietą parlamente ir įtaką partijoje.

Svarbu pažymėti, kad statuto pataisais inicijavo ne pats A. Mesterházy'is, o jam oponavęs F. Gyurcsány'is, kuris, nors ir pasitraukė iš premjero ir MSZP vadovo pareigų 2009 m., partijoje aktyviai veikė iki pat savo išėjimo 2011 m. spalį. Šalia minėtųjų pasiūlymų, kuriuos suvažiavimas priėmė pačiam F. Gyurcsány'ui jau palikus MSZP gretas, buvęs šalies premjeras siūlė organizuoti tiesioginius partijos pirmininko rinkimus vietoj esamos tvarkos, kai partijos lyderį renka suvažiavimo delegatai. Visgi 2011 m. lapkričio 11–12 d. suvažiavimas šiam siūlymui nepritarė³⁸.

Kad įtikintų tuometinius kolegas, jog būtina reformuoti partijos struktūras, F. Gyurcsány'is dar 2011 m. birželį inicijavo partijos narių referendumą. Jame dalyvavo 9 206 partijos nariai, iš kurių apie 80 proc. palaikė F. Gyurcsány'io pasiūlymus. Visgi, pagal statutą, referendumo rezultatai laikytini galiojančiais tik tuo atveju, kai sprendimui pritaria ne mažiau nei 25 proc. visų partijos narių. Kadangi oficialiai MSZP narių tuo metu buvo apie 32 tūkstančius, kad pasiūlymai būtų buvę priimti, pritrūko kelių šimtų balsų³⁹. Protes-

³⁷ Ibid., p. 455–456.

³⁸ Balogh E. S., „Rebirth of the Hungarian Socialist Party“, *Hungarian Spectrum*, 2011 11 13, <<https://hungarianspectrum.org/2011/11/13/rebirth-of-the-hungarian-socialist-party/>>, 2019 08 01.

³⁹ Balogh E. S., „The Democratic Coalition: A Kind of Victory“, *Hungarian Spectrum*, 2011 07 03, <<https://hungarianspectrum.wordpress.com/2011/07/03/the-democratic-coalition-a-kind-of-victory/>>, 2019 08 01.

tuodamas F. Gyurcsány'is netrukus kartu su savo šalininkais paliko MSZP.

Po 2011 m. lapkričio 11–12 d. partijos suvažiavimo, atsikratęs pagrindinio varžovo ir sutvirtinęs savo pozicijas, A. Mesterházy'is palaipsniui sutelkė valdžią į savo rankas. Motyvuodamas būtinybe partijai atsinaujinti, 37-erių metų lyderis išstūmė didžiąją dalį „senųjų kadru“ ir juos pakeitė savais, jaunosios kartos politikais. Nepaisant šių pertvarų ir idėjinių permainų iš naujo patvirtinant savo kaip demokratinės kairiosios jėgos tapatybę, MSZP buvo sudėtinga tiek amortizuoti pirmo ryškumo politikų pasitraukimus, tiek atlaikyti V. Orbáno „Fidesz“, įsivyravusios iš esmės visose valstybės institucijose, spaudimą. Net ir suvienijusi kitas kairiąsias ir liberalias partijas (išskyrus LMP) į „Vienybės“ rinkiminį aljansą, MSZP prastai pasirodė ir per 2014 m. balandžio 6 d. Nacionalinės asamblėjos, ir per tų pačių metų gegužės 25 d. Europos Parlamento rinkimus. Paskelbus šiuos rezultatus, A. Mesterházy'is atsistatydino, ir partija vėl paniro į vidaus konfliktus.

Per pastaruosius penkerius metus pasikeitė keturi partijos pirminkai, tačiau aiškaus ir telkiančio lyderio taip ir neatsirado. Partijai nedemonstruojant teigiamų rezultatų, narių skaičius toliau krito. Apytikriais vertinimais, 2016 m. MSZP narių buvo apie 15–20 tūkstančių, kas daugmaž atitiko kraštutinės dešinės „Jobbik“ tuo metu turėtų narių skaičių⁴⁰.

3.2. „Fidesz“ organizacinė raida

Palaipsnė „Fidesz“ evoliucija iki šalyje dominuojančios partijos susidėjo iš kelių etapų. Iš pradžių šis politinis judėjimas, panašiai kaip Laisvųjų demokratų aljansas (vengr. *Szabad Demokraták Szövetség*, SZDSZ), daugiausia vadovavosi ekonominėmis ir kultūrinėmis libe-

⁴⁰ Bíró-Nagy A., Kadlót T., *Strengthening Social Democracy in the Visegrad Countries: The Position of the Hungarian Socialist Party (MSZP) in the Hungarian Political Landscape*, Prague & Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 2016, p. 7.

ralizmo nuostatomis, tačiau 1993 m. ėmė keisti savo politinę tapatybę konservatyvumo ir antikomunizmo link. Staigus ideologinės platformos virsmas neigiamai paveikė „Fidesz“ populiarumą. Prieš tai buvusi populiariausia, partija po 1994 m. rinkimų vos pateko į parlamentą. Tačiau per kelerius metus V. Orbánas sugebėjo įsitvirtinti kaip šalies konservatyvias jėgas telkiantis lyderis ir 1998 m. pirmą kartą tapo ministru pirmininku. Šiuo laikotarpiu „Fidesz“ aktyviai stiprino savo kaip kompetentingiausios dešiniojo bloko partijos įvaizdį ir plėtė bendradarbiavimą su religinėmis ir kitomis konservatyviomis organizacijomis. Po 2002 m. pralaimėtų rinkimų į Nacionalinę asamblėją „Fidesz“ išgyveno naują transformaciją – iškart po jų ėmėsi aktyviai organizuoti ją palaikančią bei kairiųjų ir liberalų valdymui kritišką pilietinę visuomenę⁴¹.

Šios V. Orbáno pastangos išjudinti ir sutelkti konservatyvius ir nacionalistinius „pilietinius ratelius“ (vengr. *polgári körök*⁴²) davė greitų rezultatų. Per keletą metų susikūrė daugiau kaip dešimt tūkstančių pilietinių ratelių, kurie vienijo apie pusantro šimto tūkstančių narių ir savo kiekiu viršijo bendrą visų šalies partijų narių skaičių kartu sudėjus⁴³. Šie rateliai daugiausia telkė aukštesnį išsilavinimą turinčius bei miestų gyventojus, užsiėmė kultūrine veikla ir dalyvavo politinėse akcijose, daugiausia nukreiptose prieš socialistų ir liberalų vyriausybę. Nors kultūrinė veikla buvo taikaus pobūdžio (organizuotos pažintinės kelionės, labdaros akcijos, minėtos svarbios Vengrijos istorijos datos, rengtos diskusijos ir pan.), dešiniųjų organizuojami politiniai protestai ir kiti nekonvenciniai politiniai renginiai po 2002 m. gerokai suintensyvėjo, kas iš esmės kontrastavo su tuo-

⁴¹ Enyedi, 2005, p. 709.

⁴² Pilietinių ratelių sąvoka, pasiūlyta Istváno Bibó, žymaus XX a. vengrų mokslininko ir politinio veikėjo 1956 m. Vengrijos revoliucijos metu, turi ryškių istorinių konotacijų dar nuo viduramžių laikų ir žymi autonomiškus, tarpusavio solidarumu grįstus tinklus, skirtus apginti žmones nuo mėginimų prievarta juos pajungti centralizuotam politiniam valdymui (Greskovits, 2017, p. 3).

⁴³ Greskovits B., „Rebuilding the Hungarian Right through Civil Organization and Contention: The Civic Circles Movement“, EUI Working Paper, RSCAS 2017/37, Badia Fiesolana: European University Institute, 2017, p. 9.

metine valstybės raida, kai buvo pasiekti euroatlantinės integracijos tikslai, o ekonominė padėtis buvo santykinai gera⁴⁴.

Pilietinių ratelių veiklą koordinavo prieš 2002 m. rinkimus „Fidesz“ įkurtas „Demokratijos centras“. Jam vadovavęs Csaba Hende'ė tiesiogiai atsiskaitydavo V. Orbánui. Pats „Fidesz“ lyderis 2002 m. gegužės 26 d. įkūrė 5-tūkstantąjį pilietinį ratelį „Aljansas tautai“, kurį sudarė keliolikos anksčiau įkurtų tautinių, religinių, profesinių organizacijų atstovai. Dėl savo aprėpties ir turimų išteklių šis ratelis stebė daugelį kitų pilietinių ratelių ir dėl savo organizuojamų renginių ir masiško uždavė jiems toną 2002–2003 m.⁴⁵

Pilietinių ratelių judėjimas suteikė didelį impulsą „Fidesz“ plėtrai ir įsitvirtinimui visuomenėje. 2002–2006 m. laikotarpiu partijos narių skaičius padidėjo nuo 16 500 iki 40 000 ir pirmąkart viršijo MSZP narių skaičių (žr. lentelę). Aktyviausi pilietinių ratelių nariai buvo pritraukiami stoti į partiją, užimti įtakingas vietas ir jau iš partijos vidaus organizuoti pilietinę visuomenę. Atitinkamai keitėsi ir partijos struktūra – buvo įkurti nauji organai, kurie atstovavo tam tikriems socialiniams ir profesiniams sluoksniams – darbininkams, studentams, pensininkams ir kitoms grupėms. Be to, nors jau 1994 m. „Fidesz“ pasižymėjo kaip labiausiai centralizuota šalies politinė partija, V. Orbánas pasinaudojo pilietinių ratelių judėjimu, kad iš esmės pertvarkytų partijos kadrus ir taip dar labiau įtvirtintų savo galią partijos viduje⁴⁶.

Lentelė. „Fidesz“ ir MSZP narystės kaita, 1990–2014 m.

	1990	1994	1998	2002	2006	2008	2010	2012	2014
Fidesz	5 000	15 000	15 000	16 500	39 932	39 902	40 320	40 000	40 000
MSZP	50 000	36 000	38 200	37 600	36 000	36 000	33 000	30 000	30 000

Šaltinis: Van Haute E., Paulis E., MAPP Dataset, <<https://zenodo.org/record/61234#.Xsru2XXgvIX>>; 2006 m. duomenys iš Gherghina S., *Party Organization and Electoral Volatility in Central and Eastern Europe: Enhancing Voter Loyalty*, London: Routledge, 2014, p. 109.

⁴⁴ Greskovits, 2017, p. 5.

⁴⁵ Greskovits, 2017, p. 9–10.

⁴⁶ Greskovits, 2017, p. 11–12; Enyedi, 2005, p. 709–710.

Įvykdęs partijos reorganizaciją, išvalęs buvusius partijos kadrus ir pritraukęs naujų ir motyvuotų politinių aktyvistų, taip pat sustiprinęs bendradarbiavimą su tą pačią ideologinę liniją atspindinčiomis grupėmis, V. Orbánas ėmėsi naujojo kurso – akcentuoti socioekonominės problemas kaip svarbiausias daugumai šalies rinkėjų.

Būtent tuo metu V. Orbánas pradeda formuoti kairės pakraipos ekonominę politiką, kurią visiškai išvystė jau po 2006 m. parlamento rinkimų. Pasinaudodamas susiklosčiusia situacija, kai išorės aplinkybių verčiama kairiųjų ir liberalų vyriausybė paskelbė taupymo politikos planus, jis 2008 m. suorganizavo „socialinį referendumą“, kuris privertė MSZP atšaukti šiuos ketinimus.

Nors ekonomikos krizė ir 2006–2010 m. socialistų vadovaujamos vyriausybės klaidos ir skandalai daug prisidėjo prie jų sutriuškini- mo per 2010 m. rinkimus, vargu ar V. Orbánas būtų sugebėjęs taip vykusiai išnaudoti savo priešininkų problemas, jei ne 2002–2004 m. įvykusi esminė „Fidesz“ reorganizacija, lėmusi gerokai gausesnes motyvuotų partijos narių gretas ir daug glaudesnę bendradarbiavimą su ideologiškai artimomis pilietinės visuomenės grupėmis.

Kad įtvirtintų savo dominavimą šalyje po 2010 m. rinkimų, V. Orbánas pasitelkė įvairius institucinius svetus. Pirma, jis vienašališkai reformavo rinkimų sistemą taip, kad ji suteiktų pranašumą jo partijai prieš susiskaldžiusį opozicinį frontą⁴⁷. Antra, iškart po triuškinamos pergalės per parlamento rinkimus 2010 m. „Fidesz“ ėmėsi perrašyti visą konstituciją ir pajungti savo valdžiai nepriklausomas valstybės institucijas⁴⁸.

⁴⁷ Tóka G., „Constitutional Principles and Electoral Democracy in Hungary“, Bos E., Póca K. (eds.), *Constitution Building in Consolidated Democracies: A New Beginning or Decay of a Political System?* Baden-Baden: Nomos Verlag, 2014, p. 311–328; László R., „The New Hungarian Election System’s Beneficiaries“, *Effects of Elections in CEE Countries on EU Governance*, 2016 01 07, <<http://cens.ceu.edu/article/2016-01-07/effects-elections-cee-countries-eu-governance-papers-conference>>, 2019 08 09.

⁴⁸ Bánkuti M., Halmai G., Scheppele K. L., „Disabling the Constitution“, *Journal of Democracy* 23 (3), 2012, p. 138–146.

Kaip yra pažymėję Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) atstovai savo ataskaitose ir po 2014 m., ir po 2018 m. rinkimų, valdančioji partija ir valstybės institucijos glaudžiai koordinavo savo veiksmus vykdant rinkimų kampaniją. Rinkimų nesažiningumą sąlygojo ir šališki vyriausiosios rinkimų komisijos sprendimai bei prokuratūros ir valstybės kontrolės „selektyvus teisingumas“ baudžiant ir keliant bylas „Fidesz“ politiniams oponentams, bet ignoruojant analogiškus valdančiosios partijos ar su ja susijusių asmenų pažeidimus⁴⁹.

Visgi įsitvirtinęs V. Orbáno režimas nėra tiek konsoliduotas, kad vien dėl jo naudai transformuotų politinių institucijų būtų visiškai apsaugotas nuo jo išlikimui grasinančių krizių. Turbūt didžiausią iššūkį per šį savo valdymo laikotarpį V. Orbánas patyrė netrukus po 2014 m. parlamento rinkimų, kai į gatves tų metų spalį išėjo dešimtytūkstančių protestuotojų prieš vyriausybės planus apmokestinti interneto vartojimą. Nors vėliau šie planai buvo atšaukti, protestai nesiliovė. Vyriausybė kritikuota dėl korupcijos, socialinių išlaidų karpymo ir augančios valdžios arogancijos. Visuomenės kritiką sukėlė ir V. Orbáno suartėjimas su Rusijos prezidentu Vladimiru Putinu.

Vien per 2014 m. spalį ir lapkritį visuomenės parama „Fidesz“ nukrito nuo 48 iki 32 proc., kas sąlygojo valdančiosios partijos pralaimėjimą 9 iš 11 vietos rinkimų, suorganizuotų tarp 2014 m. gruodžio ir 2015 m. balandžio. Bene rimčiausią smūgį „Fidesz“ dominavimui sudavė pakartotinių rinkimų pralaimėjimas opozicijos kandidatams Veszprémo ir Tapolcos miestuose 2015 m. vasarį ir balandį, o tai reiškė 2/3 konstitucinės daugumos praradimą⁵⁰.

Nepaisant šio nuosmukio, „Fidesz“ atsitiesė ir per 2018 m. rinkimus ne tik susigrąžino konstitucinę daugumą, bet dar ir per itin intensyvią kampaniją (rinkimuose dalyvavo 70,2 proc. rinkėjų, t. y.

⁴⁹ Krekó P., Enyedi Z., „Orbán’s Laboratory of Illiberalism“, *Journal of Democracy* 29 (3), 2018, p. 40–41.

⁵⁰ Lendvai P., *Orbán: Europe’s New Strongman*, London: Hurst & Company, 2017, p. 135–137.

8,5 proc. punkto daugiau nei per praėjusius rinkimus) sugebėjo pritraukti beveik pusę milijono naujų rinkėjų. O susiskaldžiusios kairiųjų ir liberalų opozicinės jėgos nesugebėjo padidinti savo balsų dalies. Už visas jas balsavo tik apie 30 proc. rinkimuose dalyvavusių piliečių. Po šių rinkimų kraštutinių dešiniųjų „Jobbik“, pelnusi 19 proc. rinkėjų palankumą ir gavusi 26 mandatus, tapo didžiausia opozicine parlamentine partija⁵¹.

Nors valstybėje dominuojanti „Fidesz“ turėjo užtektinai institucinių svertų pergalei pasiekti, to vargu ar būtų pakakę įveikti vis didėjančią piliečių apatiją. Susigrąžinant žmonių palaikymą ir pritraukiant naujus rėmėjus esminį vaidmenį suvaidino pati rinkimų kampanija, sutelkta į migracijos ir pabėgėlių klausimus. Ekonominės problemos, skirtingai nuo ankstesniųjų rinkimų, buvo menkai analizuojamos⁵².

Duomenų aptarimas ir išvados

Lanko testas leidžia atmesti pirmuosius tris teorinėje dalyje įvardytus aiškinimus.

Pirma, G. Pop-Elecheso „neortodoksinių partijų proveržio“ teoriją Vengrijos partinės sistemos raidos atveju sunku pritaikyti, nes čia nuo pat pokomunistinės transformacijos pradžios šalies politiniame gyvenime vyravo tos pačios kairiosios ir dešinėsios partijos. Nors palaipsniui „Fidesz“ virto iš tradicinės centro dešinės politinės jėgos į dešiniąją ar centristinę populistinę partiją, pati G. Pop-Elecheso teorija nepaaiškina tokios transformacijos prieaidų.

Antra, M. Tavitso išplėtotą partijos infrastruktūros svarbos tezė taip pat netinka MSZP nuopoliui aiškinti. Iki pat 2010 m. MSZP tiek savo teritorine infrastruktūra, tiek narių skaičiumi nenusileido „Fidesz“. Nors po 2010 m. socialistai šį statusą prarado, jie vis tiek išlaikė nemažus organizacinius išteklius, leidusius telkti opozicines jėgas. Nepaisant to, partijos rezultatai rinkimuose ir toliau prastėjo.

⁵¹ Krekó, Enyedi, p. 40.

⁵² Krekó, Enyedi, p. 48.

Trečia, N. Lupu „etiketės išblukimo“ teorija irgi susiduria su rimtais sunkumais. Nors po 2006 m. parlamento rinkimų F. Gyurcsány'io vyriausybei paskelbus planus smarkiai apkarpyti socialines išlaidas taip siekiant pataisyti prastą viešųjų finansų padėtį, kilo rimta partijos reputacijos krizė, tai nereiškė esminių pačios partijos tapatybės perrainių. Atvirakščiai, priešprieša tarp MSZP ir „Fidesz“, laikui bėgant, ne silpnėjo, o tik stiprėjo. Tiesa, socialistai bendradarbiavo su liberalios krypties SZDSZ, tačiau šios dvi partijos sudarydavo valdančiąsias koalicijas nuo pat 1994 m. Lygiai taip pat reikšmingi „Fidesz“ programiniai posūkiai 1994, 2006 ir 2018 m. anaiptol nenulėmė šios partijos griūtis.

Savo ruožtu, atlikus empirinę analizę, aptikta įrodymų, paremiančių partijų prezidentalizacijos teoriją. Nutekintą F. Gyurcsány'io kalbos 2006 m. įrašą, kuris atskleidė kritišką tuometinio MSZP lyderio požiūrį į vienybės stoką partijos viduje, galima laikyti svarbiu „šiaudu vėjyje“, liudijančiu didelę vidaus fragmentaciją pačiu aukščiausiu partijos pakilimo metu. Kiti „šiaudai vėjyje“, rodantys ta pačia kryptimi: išorės ir vidaus ekspertų MSZP klijuojama „sądėrių partijos“ etiketė; tai, kad pusę laiko, kai partija buvo valdančioji, premjero ir partijos vadovo pareigas eidavo skirtingi asmenys; į viešumą iškilę nesutarimai tarp centrinio ir vietos lygmens partijos vadovybės; galiausiai kelių buvusių partijos lyderių pasitraukimas iš partijos 2009–2011 m. laikotarpiu.

„Fidesz“ atvejo analizė taip pat paremia šį aiškinimą. Nuo 1994 m. ši partija pasižymi itin centralizuotu V. Orbáno valdymu. Ši partija palaipsniui plėtėsi, ypač 2002–2006 m., kai partijos narių skaičius padidėjo daugiau nei dvigubai. Tačiau dėl specifinių šios plėtros aplinkybių ji nesukėlė fragmentacijos, kaip tai atsitiko MSZP atveju. Pirma, tai vyko „Fidesz“ esant opozicijoje. Antra, nuo pat pradžių, kai visoje šalyje partijos šalininkai buvo paskatinti burtis į pilietinius ratelius, tai buvo centralizuotai koordinuojamas procesas. Trečia, pasinaudodamas šia plėtra, V. Orbános inicijavo partijos vidaus pertvarką tam, kad dar labiau įtvirtintų joje savo valdžią.

Galiausiai vieną diagnostinį įrodymą veikiausiai būtų galima kvalifikuoti kaip „rūkstantį šautuvą“. Partijų prezidentalizacijos teorinės perspektyvos patikimumą itin sustiprina MSZP pastangos persitvarkyti patyrus sutriuškinimą per 2010 m. parlamento rinkimus. 2011 m. spalį MSZP kongresas priėmė buvusio partijos lyderio F. Gyurścány'io iniciatyva pateiktas partijos statuto pataisas, centralizuojančias valdymą. Tiesa, partijos kongresas nepritarė buvusio vadovo siūlymui organizuoti tiesioginius partijos pirmininko rinkimus nepaisant to, kad tokią idėją palaikė keturi penktadaliai partijos narių, dalyvavusių partijos vidaus referendume.

Šie įvykiai atskleidė du svarbius dalykus. Pirma, suvokimas, jog būtina centralizuoti valdymą siekiant suvienyti partijos gretas tam, kad būtų galima efektyviai pasipriešinti „Fidesz“ dominavimui politikoje, tapo vyraujantis tarp daugumos aktyvių partijos narių. Kitaip tariant, mėgindami imituoti savo priešininkų organizavimosi būdą, jie pripažino jo svarbą tarpusavio konkurencijoje. Antra, pati šios pertvarkos atomazga, pasibaigusi partijos skilimu, kai F. Gyurścány'is su savo šalininkais paliko partiją, dar kartą patvirtino policentriškai valdomos MSZP iššūkius spręsti strategines valdymo problemas. V. Orbánui kontroliuojant konstitucinę daugumą šalies parlamente ir savo naudai pasitelkus valstybės institucijas, susiskaldžiusių kairiųjų pastangos priešintis kuo toliau, tuo labiau darėsi bergždžios.

„Fidesz“ organizuoti „pilietiniai rateliai“ yra specifinis veiksnys, nurodantis viso regiono kontekste išskirtinį partijos raidos būdą, itin centralizuotas šios partijos valdymas gerokai plačiau aptinkamas tarp įvairių VRE šalių politinių jėgų. Maža to, matyti, kad būtent tokios politinės organizacijos, kurių lyderiai yra sutelkę galias į vienas rankas ir iš esmės nėra atskaitingi savo bendražygiams, šiuo metu vyrauja daugumoje regiono šalių partinių sistemų. Tarp ryškiausių pavyzdžių – ne tik V. Orbáno „Fidesz“ ir Jarosławo Kaczyńskio vadovaujama „Įstatymo ir teisingumo“ (lenk. *Prawo i Sprawiedliwość*) partija Lenkijoje, bet ir dabartinio Čekijos premjero Andrejaus Babišo „Taip

2011“ (ček. *Ano 2011*) bei Roberto Fico, iki šiol pirmininkaujančio 2006–2010 m. ir 2012–2020 m. Slovakiją valdžiusiai „Krypties – socialdemokratijos“ (slovak. *Smer – sociálna demokracia*) partijai.

Šios tendencijos verčia kalbėti apie gerokai sustiprėjusią partijų personalizaciją ir prezidentalizaciją pokomunistinėse VRE demokratijose. Galime daryti prielaidą, kad toks centralizuotos ir autonomiškos partijos lyderystės modelis padeda įveikti kiekvienai politinei partijai aktualią „kolektyvinio veiksmo“ problemą ir šiuolaikinės „videokratijos“ sąlygomis suteikia partijai lengvai rinkėjų atpažįstamą vardą ir veidą. Kita vertus, tokie procesai, tam tikru mastu pasireiškiantys ir Vakaruose, skatina populistinių jėgų iškilimą ir yra rimtas partinę sistemą ir patį demokratijos režimą destabilizuojantis veiksnys.

Literatūra

- Ágh A., „The Long Road from Neoliberalism to Neopopulism in ECE: The Social Paradox of Neopopulism and Decline of the Left“, *Baltic Journal of Political Science* 7–8, p. 6–26, <<https://doi.org/10.15388/bjps.2018.7-8.1>>.
- Bailey D. J., De Waele J.-M., Escalona F., Vieira M., eds., *European Social Democracy During the Great Economic Crisis: Renovation or Resignation?* Manchester: Manchester University Press, 2014.
- Balogh E. S., „The Democratic Coalition: A Kind of Victory“, *Hungarian Spectrum* 2011 07 03, <<https://hungarianspectrum.wordpress.com/2011/07/03/the-democratic-coalition-a-kind-of-victory/>>, 2019 08 01.
- Balogh E. S., „Rebirth of the Hungarian Socialist Party“, *Hungarian Spectrum* 2011 11 13, <<https://hungarianspectrum.org/2011/11/13/rebirth-of-the-hungarian-socialist-party/>>, 2019 08 01.
- Bánkuti M., Halmai G., Scheppele K. L., „Disabling the Constitution“, *Journal of Democracy* 23 (3), 2012, p. 138–146, <<https://doi.org/10.1353/jod.2012.0054>>.
- BBC, „Excerpts: Hungarian ‘Lies’ Speech“, 2006 09 19, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/5359546.stm>>, 2019 07 30.
- Bennett A., Checkel J. T., „Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices“, Bennett A., Checkel J. T. (sud.), *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Berman S., Snegovaya M., „Populism and the Decline of Social Democracy“, *Journal of Democracy* 30 (1), 2019, p. 5–19, <<https://doi.org/10.1353/jod.2019.0038>>.

- Bíró-Nagy A., „Hungary“, De Waele J.-M., Escalona F., Vieira M. (eds.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union*, Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 452–469.
- Bíró-Nagy A., Kadlót T., *Strengthening Social Democracy in the Visegrad Countries: The Position of the Hungarian Socialist Party (MSZP) in the Hungarian Political Landscape*, Prague & Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 2016.
- Enyedi Z., „The Role of Agency in Cleavage Formation“, *European Journal of Political Research* 44, 2005, p. 697–720, <<https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2005.00244.x>>.
- Gerring J., *Case Study Research: Principles and Practices*, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Gherghina S., *Party Organization and Electoral Volatility in Central and Eastern Europe: Enhancing Voter Loyalty*, London: Routledge, 2014.
- Greskovits B., „Rebuilding the Hungarian Right through Civil Organization and Contentment: The Civic Circles Movement“, EUI Working Paper, RSCAS 2017/37, Badia Fiesolana: European University Institute, 2017.
- Grzymala-Busse A., „Victims of Their Own Success: The Paradoxical Fate of the Communist Successor Parties“, Loxton J., Mainwaring S. (eds.), *Authoritarian Successor Parties*, New York: Cambridge University Press, 2018.
- Grzymala-Busse A., „Hoist on Their Own Petards? The Reinvention and Collapse of Authoritarian Successor Parties“, *Party Politics* 25 (4), 2019, p. 569–582, <<https://doi.org/10.1177/1354068817740336>>.
- Hanley S., Sikk A., „Economy, Economy, Corruption or Floating Voters? Explaining the Breakthroughs of Anti-establishment Reform Parties in Eastern Europe“, *Party Politics* 22 (4), 2016, p. 522–533, <<https://doi.org/10.1177/1354068814550438>>.
- Hopkin J., Paolucci C., „The Business Firm Model of Party Organisation: Cases from Spain and Italy“, *European Journal of Political Research* 35, 1999, p. 307–339, <<https://doi.org/10.1111/1475-6765.00451>>.
- Jastramskis M., Kuokštis V., Baltrukevičius M., „Retrospective Voting in Central and Eastern Europe: Hyper-accountability, Corruption or Socio-economic Inequality?“, *Party Politics*, 2019, p. 1–13.
- Kitschelt H., *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Krekó P., Enyedi Z., „Orbán’s Laboratory of Illiberalism“, *Journal of Democracy* 29 (3), 2018, p. 39–51, <<https://doi.org/10.1353/jod.2018.0043>>.
- László R., „The New Hungarian Election System’s Beneficiaries“, *Effects of Elections in CEE Countries on EU Governance*, 2016 01 07, <<http://cens.ceu.edu/article/2016-01-07/effects-elections-cee-countries-eu-governance-papers-conference>>, 2019 08 09.
- Lendvai P., *Orbán: Europe’s New Strongman*, London: Hurst & Company, 2017.

- Lupu N., *Party Brand in Crisis: Partisanship, Brand Dilution, and the Breakdown of Political Parties in Latin America*, New York: Cambridge University Press, 2016.
- Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Panbianco A., *Political Parties: Organization and Power*, New York: Cambridge University Press, 1988.
- Passarelli G., „Parties’ Genetic Features: The Missing Link in the Presidentialization of Parties“, Passarelli G. (ed.), *The Presidentialization of Political Parties: Organizations, Institutions and Leaders*, Basingstoke: Palgrave, 2015.
- Poguntke T., Webb P., „The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis“, Poguntke T., Webb P. (eds.), *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 2005, <<https://doi.org/10.1093/0199252017.003.0001>>.
- Poguntke T., Webb P. D., „Presidentialization, Personalization, and Populism: The Hollowing Out of Party Government“, Cross W. P., Katz R. S., Pruyssers S. (eds.), *The Personalization of Democratic Politics and the Challenge for Political Parties*, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Pop-Eleches G., „Throwing Out the Bums: Protest Voting and Unorthodox Parties After Communism“, *World Politics* 62 (2), 2010, p. 221–260, <<https://doi.org/10.1017/s0043887110000043>>.
- Samuels D., Shugart M., *Presidents, Parties, and Prime Ministers: How the Separation of Powers Affects Party Organization and Behaviour*, New York: Cambridge University Press, 2010, <<https://doi.org/10.1017/cbo9780511780882>>.
- Scheppele K. L., „Autocratic legalism“, *The University of Chicago Law Review* 85 (2), 2018.
- Sikk A., „Political Parties and Party Organisations“, Fagan A., Kopecký P. (eds.), *The Routledge Handbook of Eastern European Politics*, London & New York: Routledge, 2018.
- Slater D., Ziblatt D., „The Enduring Indispensability of the Controlled Comparison“, *Comparative Political Studies* 46 (10), 2013, p. 1301–1327, <<https://doi.org/10.1177/0010414012472469>>.
- Stegmaier M., Lewis-Beck M. S., „Shocks and Oscillations: The Political Economy of Hungary“, *Electoral Studies* 30, 2011, p. 462–467, <<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2010.11.010>>.
- Streeck W., *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, 2nd edition, London & New York: Verso, 2017.
- Tarrow S., „The Strategy of Paired Comparison: Toward a Theory of Practice“, *Comparative Political Studies* 43 (2), 2010, p. 230–259, <<https://doi.org/10.1177/0010414009350044>>.

- Tavits M., *Post-Communist Democracies and Party Organization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Tóka G., „Constitutional Principles and Electoral Democracy in Hungary“, Bos E., Pócza K. (eds.), *Constitution Building in Consolidated Democracies: A New Beginning or Decay of a Political System?* Baden-Baden: Nomos Verlag, 2014, p. 311–328.
- Vachudova M. A., „The Positions and Fortunes of Social Democratic Parties in East Central Europe“, Keating M., McCrone D. (eds.), *The Crisis of Social Democracy in Europe*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015, p. 47–67, <<https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748665822.003.0004>>.
- Van Haute E., Paulis E., MAPP Dataset, <<https://zenodo.org/record/61234#.Xsru2XXgvIX>>, 2020 05 25.
- Van Evera S., *Guide to Methods for Students of Political Science*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997.